

Det skjulte arbejde

Nyere perspektiver på kvinders arbejde i familie og husstand ca. 1750–1915

Af *Tinne Vammen*

Indledning:

Familie og hjem er en vigtig livssammenhæng og arbejdsplads, som lægger et stort beslag på de fleste voksne kvinders tid, kræfter og opmærksomhed i nutidens nordvesteuropæiske industrisamfund. Kvinders livssituation varierer alt efter, om de står udenfor eller befinder sig på arbejdsmarkedet, efter deres plads i klassehierarkiet, uddannelse, indkomstforhold, børnetal og meget mere. Men eet træk synes gennemgående at præge de fleste voksne kvinders tilværelse: strukturelt set er de stærkere knyttet til familien end mænd, og det er dem, der er hoved- eller eneansvarlige for den hjemlige hverdagsrutine; at døgnetts små og store gøremål i familiesammenhængen bliver klaret.

Ingen lov og ingen moralregler forhindrer mænd i at invadere den hjemlige arbejdsplads og erobre de fleste af kvindernes arbejdsopgaver dér. Derimod synes en massiv, men ikke uflyttelig tungvægt af økonomiske og strukturelle barrierer, af (køns)politiske interesser og kulturelle normer at stå i vejen for mere radikale, endsige fundamentale forandringer af den familiemæssige kønsarbejdsdeling, der bl.a. betyder, at der idag næsten kan sættes et lighedstegn mellem ulønnet kvindearbejde og økonomisk afhængigt husarbejde.¹

Historikere betragter fortidens verden gennem en nutidig linse. For ikke særligt mange år siden begrænsede linsens slibning deres synsfelt på en måde, der betød, at kvinders arbejde i familie og husstand næsten fortabte sig som ukendt land i historiens mørke. Husarbejdets historie og dets særlige betyd-

ning ikke alene for kvinder, men også for familien og husstanden, samt dets plads i forhold til samfundets totale produktive og reproduktive processer var følgelig vanskeligt at få oplyst.

Endnu idag må husarbejdet siges at være »skjult arbejde« i videnskabelig henseende, selvom flere delvis sammenhængende faglige udviklingstendenser inden for historievidenskaben siden ca. 1960 har lagt op til eller indeholdt en række tilnærmelser til dette tema. Når husarbejdet mere og mere har presset sig på som historisk emne, skyldes det ikke mindst det mangesidede opbrud fra traditionelle kvindelivsmønstre, som fulgte med det store indhug i arbejdskraftreserven af især gifte kvinder i 1950erne og frem til den økonomiske krisens gennemslag i de nordvesteuropæiske samfundsøkonomier i 1970erne. Trods det økonomiske tilbageslags effekt på kvinders erhvervsmæssige beskæftigelse, synes fremtidsprognoser at operere med forventninger om, at gifte kvinders integration på arbejdsmarkedet er kommet for at blive. Lønarbejdets stigende udbredelse blandt gifte kvinder, ofte i deltidsarbejdets form, har bidraget til at problematisere og politisere kvinders familietilværelse. Herunder den familiemæssige kønsarbejdsdeling som en psykologisk og praktisk barriere med vidtrækkende konsekvenser for, hvor og hvordan gifte kvinder placeres på arbejdsmarkedet og i de faglige og politiske interesseorganisationer.

Ikke mindst den nye kvindebevægelse har peget på kvinders familieliv og husarbejdet som en undertrykkelsessammenhæng, der

Tinne Vammen, f. 1942, cand. phil., forskningsstipendiat v. Det samfundsvidenskabelige forskningsråd, tilknyttet Historisk Institut, Københavns Universitet.

1. Om mænds og kvinders deltagelse i husarbejdet i nutiden, se: Lingsom (1978), s. 37–59, samt Young og Willmott (1973).

Vedrørende gifte kvinders erhvervsdeltagelse, se: Kamerman (1979), s. 632–650.

forhindrer social lighed mellem kønnene. Da kvindebevægelsen i mangt og meget har fungeret som præmisleverandør for 1970ernes kvindeforskning i historie og andre videnskaber, kan tendenserne til at sætte husarbejdet op på den videnskabelige dagsorden ses som inspireret af bevægelsens skiftende politiske tematiseringer heraf.

Men den faglige tilnærmelse til husarbejdet reflekterer også andre udviklingstendenser. P.g.a. den såkaldte tertiære sektors stadig voksende rolle i de nordvesteuropæiske industrisamfund, samt dens plads i områder af »den tredje verden«, som befinder sig i overgangen fra agrare subsistensøkonomier til industrialisering i kapitalistisk eller socialistisk regi, er socioøkonomisk interesserede historikere dykket ned i analyser af denne sektors rolle og udvikling i den nordvesteuropæiske industrikapitalismes gennembrudsfase.² Et biprodukt heraf er forskningsresultater, som omhandler den lønnede huslige medhjælps historie i 1700- og 1800-tallet. Også familie- og husstandsforskningen har lagt op til en nærmere beskæftigelse med husarbejdet, selvom familiehistorikere – hvad jeg siden vender tilbage til – kun marginalt har stillet skarpt herpå direkte.

Vil man således idag opsøge husarbejdets historie i de nordvesteuropæiske samfund inden for de sidste århundreder og især udfra en interesse i at få belyst dette arbejdets indhold og plads i kvinders tilværelse, må man primært hente sine informationer inden for kvindehistorie, familiehistorie og socio-økonomisk historie.

Hensigten med denne artikel er at pege på husarbejdets relevans som centralt historisk tema, ikke mindst i relation til kvinders historie i Nordvesteuropa ca. 1750–1915, d.v.s. i industrikapitalismens gennembrudsfase. På de følgende sider fremlægges en række analyser, forfattet af europæiske og amerikanske forskere, for herigennem at pege på enkelte af husarbejdets tematiske komponenter og de

analyse- og fortolkningsrammer, som siden ca. 1960 har præget studiet af kvinders arbejdsliv i familie – og husstandsregi.

Artiklen giver sig ikke ud for at være en systematisk gennemført historiografisk analyse. Den er tænkt som en orienterende vejviser, der i kort og derfor også summarisk form antyder nogle brud- og vækstflader gennem udvalgte eksempler.

De følgende sider har et vist tværvidenskabeligt anstrøg. Løbende og i et enkelt, mere samlet afsnit inddrages nogle teoretiske bidrag, som dels har præget den historiske forskning, dels uafhængigt heraf har tematiseret forskellige aspekter ved husarbejdet og dets betydning for især kvinder. Karakteristisk for de fleste er, at de er forfattet af sociologer og socialantropologer. Deres udsagn refererer således ikke nødvendigvis til samme tid og rum som den historiske forskning. Når de ikke desto mindre inkluderes her, er det, fordi jeg ser dem som vigtige også for historikere. Både når det gælder om at definere husarbejdets historie som særligt genstandsområde, og når det drejer sig om at få præciseret problemstillinger og afklaret, hvad det er for forhåndsforestillinger om identitet og forskellighed, som præger de spørgsmål, der søges besvaret.³

1. Hvorfor har husarbejdet traditionelt været skjult?

Der forekommer mig at være tre hovedbegrundelser for husarbejdets traditionelle videnskabelige marginalisering; for at det sædvanligvis har hørt til de mere stedfaderligt behandlede temaer inden for historie. *For det første* er en begrundelse, at fagfolk sædvanligvis har været langt mere optaget af at forske i den offentlige arena for politik og økonomi; mens de dimensioner af tilværelsen, som i de sidste århundreders historie – ud fra en umiddelbar betragtning – regnedes under

2. Som eksempel på den voksende interesse for serviceerhvervene, se: Hartwell (1973), s. 358–396.

3. Artiklen behandler med enkelte undtagelser primært bidrag, der empirisk omhandler emnet inden for fransk, tysk og engelsk historie. Henvisninger til danske kvindehistoriske analyser, der omhandler kvinders husarbejde i arbejderklassen og som tyende, se: Rosenbeck og Vammen (1981).

privatlivet, faldt uden for interessefeltet eller indtog en marginalposition. Den offentlige arenas forrang har kunnet aflæses af fagdisciplinernes opbygning og tematik; der igen reflekterer antagelser om, at det netop er inden for den offentlige arena, at man kan udkrystalisere de afgørende drivkræfter og modsætninger, der bestemmer samfundets karakter og individets plads og indflydelse på historiens gang.

For det andet er husarbejdets marginalisering et symptom på, at historikere ikke før 1970'erne kan siges at have prioriteret en systematisk indsats for at trække kvinders situation og rolle i historien frem i dagslyset. Traditionelt har der derfor været et temmeligt markant svælg mellem kvinders faktiske tilstedeværelse i samfundet og deres videnskabelige synlighed. Usynliggørelsen af kvinder har begrænset den etablerede forsknings værdi som udsagn om fortidens samfund som kønsdifferentierede og om historiens mennesker som kønsindivider.

Og endelig kan historikeres gængse arbejdsbegreb peges ud som en hovedbegrundelse for, at husarbejdet sædvanligvis har været et overset tema. For økonomiske historikere er normalt arbejdslivets historie identisk med *erhvervslivets*. I relation til kapitalismen historie dækker arbejdsbegrebet derfor netop de aktiviteter, der anses som økonomisk værdiskabende. Husarbejdets eksklusion fra det gængse arbejdsbegreb kan bl.a. ses af, at det ikke – med mindre der er tale om husarbejde som *lønned* beskæftigelse – regnes med i bruttonationalproduktet, dvs. et lands samlede produktionsresultat inden for et år. Husarbejde anskues som en omkostning, knyttet til familiens konsum; og det er da også i forbindelse hermed at nationaløkonomer og historikere traditionelt har tangeret dette arbejde, som dermed tillægges status som *reproduktivt*.

Husmødre uden erhvervmæssig beskæftigelse regnes da heller ikke med til den erhvervsaktive, men til den forsørgede del af befolkningen. I de folke- og erhvervstællinger, som i forbindelse med socialhistoriske

studier anvendes som vigtige kilder til belysning af den erhvervsaktive befolkning og dens sammensætning, falder denne gruppe ind under kategorien af forsørgede.

Ud fra en historisk betragtning er spørgsmålet om bestemte typer arbejde bidrager til den økonomiske værdiskabelse og -realisering naturligvis aldeles centralt. Men det er kun centralt i relation til *nogle* historiske problemstillinger. *Alle* former for arbejde, som er en forudsætning for og et bidrag til samfundets og den individuelle eksistens, bør have en plads i historikernes analysefelt. Også ud fra en konventionel økonomisk historisk tankegang må det ulønnede husarbejde og andre former for ulønnede aktiviteter være vigtige at inddrage, da en række erhverv jo historisk har sin rod heri.

At medinddrage det ulønnede arbejde er også relevant i forbindelse med samfundets klasse- og lagdeling. I såvel marxistiske klasse- og lagdelingsteorier som i »borgerlige« lagdelingsteorier medinddrages grupper eller individers placering inden for den samfundsmæssigt organiserede produktion som oftest som en blandt flere bestemmende faktorer. Marxistiske analyser rubricerer grupper i relation til udbytningsforholdet mellem direkte producenter og den eller de grupper, som tilegner sig deres merarbejde eller merværdi. Der lægges altså vægt på klasserelationernes fundering i den samfundsmæssige *produktion*. Lagdelingsteoretikere lægger vægten et andet sted. I lagdelingsteorier analyseres samfundets socialstruktur netop ofte i lyset af *fordelingen* af et større eller mindre antal goder, f.eks. indkomst. I begge typer af analyser vil man ofte kunne pege på, at kvinder ikke inddrages på tilfredsstillende måde, fordi de ikke scorer på de dimensioner, der lægges til grund for grupper eller individers indplacering i socialstrukturen, hvor dimensionerne primært relateres til mænd.⁴

4. Om problemer vedr. kvinder og klasseanalyse, se: West (1979), s. 220–253, samt Middleton (1974), s. 179–204.

2. Husarbejde – hvad er det?

I nutidens dagligtale forbindes husarbejde som regel med en række *ulønnede* aktiviteter i private husholdninger, f.eks. madlavning, rengøring, vask og strykning, samt småreparationer og indkøb af daglige forbrugsgoder. Også en række personlige tjenesteydelser – hvad der delvis falder ind under den norske sociolog Kari Wærness' *omsorgsarbejdsbegreb* – f.eks. børnepasning og opdragelse – regnes ofte med til husarbejdets gebet.⁵

Husarbejde forbindes med kvindearbejde; et arbejde kvinder rekrutteres til ved at indgå i ægteskab (eller parforhold), og husmorrollen betragtes som en kvindelig familierolle, der vanskeligt kan adskilles fra hustru- og morrollen. I nutiden savner husmorbegreb tidligere tiders husfaderbegreb som pendant. Husfaderbegrebet er forlængst gledet ud af dagligsproget som forældet i forhold til familiens og husstandens arbejdsmæssige virkelighed.

På de følgende sider anvender jeg begrebet *husholdningsarbejde* for at dække de ovennævnte aspekter af kvinders arbejdsliv i familie og husstand. For i en 1700- og 1800-tals kontekst dækker begrebet husarbejde ikke alene husholdningsarbejde, men også arbejde med erhvervs karakter. De huslige arbejdsprocesser dækkede således over en bredere og mere sammensat virkelighed. Husbegrebet var delvis også et andet, idet det kunne anvendes som synonymt med familie. Og med familie tænkes der dengang ikke nødvendigvis snævert på mennesker i et nærmere eller fjernere slægtsforhold. Begrebet omfattede endnu langt ind i 1800-tallet også eventuelle ikke-beslægtede medlemmer af en husstand.

Husarbejdet ses idag som en separat, isoleret aktivitet, der strukturelt og økonomisk er

adskilt fra erhvervsmæssige aktiviteter. Husmødre »går hjemme«, mænd (og erhvervsaktive kvinder) »går på arbejde«. Denne talemåde tilslører, ligesom sondringen mellem arbejde og fritid som knyttet til henholdsvis tilværelsens offentlige og private dimensioner, at der også i familien udføres arbejde. I forbindelse med husholdningsarbejdet i 1700- og 1800-tallet har nutidsforståelser en begrænset værdi, ganske som de bidrager til at sløre, at der også i nutidens familie leveres arbejde, der strukturelt set er adskilt fra, men økonomisk forbundet med erhvervsarbejdet.

3. Nogle teoretiske indfaldsvinkler

Inden for 1970ernes kvindeforskning har interessen for at klarlægge indholdet og betydningen af kvinders arbejdsaktiviteter i familie og husstand været markant, især gennem de senere år. Interessen omfatter såvel husholdningsarbejdet som aktiviteter, der ikke normalt har været tillagt arbejds karakter, men snarere blevet vurderet som kvinders »frivillige kærlighedsgerninger«.

Som eksempler på nogle teoretiske indfaldsvinkler præsenteres her nogle bidrag, skrevet af især sociologer og socialantropologer, der er aktive inden for den samfundsvidenskabelige kvindeforskning. Eksemplerne skal dels illustrere nogle af de problemstillinger og -områder, dels hvilke begrebsmæssige rammer, som teoretisk set er under udvikling med henblik på kvinders familietilværelse.

Amy Bridges og *Batya Weinbaum* har argumenteret for, at kvinders husarbejde ikke kan forstås isoleret som privat. I moderne industrikapitalistiske samfund standser husarbejdet ikke ved entrédøren, og arbejdsprocessen påvirkes af familieexterne forhold.

5. Wærness (1980) s. 8–17. Wærness definerer omsorgsarbejde »som omsorgen om dem av samhällets medlemmar som enligt almänt accepterade samhällsnormer inte kan dra försorg om sig själva, och där man därför inte kan basera sig på likvärdiga ge- och taförhållanden, när det gäller hjälp och stöd i vardagslivets många olika situationer«. Mellem omsorgsarbejde og andre former for personlige tjenesteydelser, som kvinder præsterer i familien, kan der indholdsmæssigt set ikke i alle tilfælde drages et klart skel. Forskellen mellem kvinders personlige tjenesteydelser og omsorgsarbejde ligger bl.a. i, at kvinder som tjenesteydende over for f.eks. ægtemanden vil være statusunderlegne, mens de som omsorgsydende er statusoverlegne. Wærness betoner om den, der modtager kvinders arbejdsydelser, (i princippet) kan klare sig selv, eller om vedkommende er omsorgstrængende, fordi en sådan selvstændighed er umulig, f.eks. for børn, syge og gamle mennesker.

Bridges og Weinstein definerer husmødre som *konsumarbejdere*, der yder forbrugsarbejde. Som konsumarbejdere indkøber og rekvirerer kvinder varer og serviceydelser fra kapitalistiske virksomheder og statslige institutioner (f.eks. hospitaler, skoler, supermarkeder). Forbrugsarbejdsprocessen er således afhængig af distributionens geografiske lokalisering, en faktor som påvirker tidsforbruget, samt af distributionens organisering. Ændringer i offentlige institutioners og bankers, indkøbscentres og lignende virksomheders serviceniveau vil således påvirke både arbejdstid og arbejdsmængde for konsumarbejdere, ligesom sådanne ændringer kan bidrage til at reducere statens og kapitalens lønomkostninger.⁶

Hanna Papanek betegner visse ulønnede kvindelige arbejdsaktiviteter som *familiestatusproduktion*, forstået som arbejde, der bidrager til at forøge eller vedligeholde en families sociale position i samfundet. Det er hendes hypotese, at familiestatusproduktion spiller en stor rolle og er højt udviklet i samfund, hvor kvinder er afskåret fra direkte deltagelse i den samfundsmæssige produktion og normerne for, hvad der er passende kvindearbejde er restriktive. Begrebet dækker bl.a. *støt-tearbejde*, f.eks. selskabelige arrangementer, som afholdes for ægtemænds forretningsforbindelser eller ansatte; det dækker *børneopdragelse*, hvorved kvinder lærer børn sociale koder og adfærdsmønstre, der fremmer deres senere karrieremuligheder og ægteskabschancer. Og det omfatter også *statusvedligeholdelse*, f.eks. kvinders deltagelse i religiøse ceremonier eller politiske arrangementer, som slår familiens prestige fast inden for lokalsamfundet eller referencegruppen.

Familiestatusproduktion eksisterer kun inden for begrænsede sociale miljøer og indkomstgrupper, hvor kvinders økonomiske bidrag til familiens underhold ikke er en nødvendighed. Papaneks begreb refererer mere til sådanne aktiviteter latente, end manifesterede betydning. Og det kan formodentlig være vel-

egnet til at begribe f.eks. en række aspekter ved kvindeaktiviteter inden for 1700- og 1800-tallets aristokratiske og borgerlige miljøer, samt de repræsentative opgaver og filantropiske aktiviteter, som kvinder ofte var aktive med.⁷

Et gennemgående træk i kvindeforskningens beskæftigelse med kvinders tilværelse i familien har været bestræbelsen på at gennemhulle myten om familien som en arbejdsfri social sammenhæng. I overensstemmelse hermed vil man ofte kunne iagttage – som bl.a. illustreret hos Weinbaum, Bridges og Papanek – at begrebet produktion kobles til kvinders *ulønnede* arbejde i familieregime, samt at kvinder betegnes som husarbejdere, konsumarbejdere og lignende, selvom sådant arbejde ikke er baseret på en arbejdskontrakt, men følger med kvinders ægteskab/parforhold.⁸

Inden for den marxistisk og socialistisk orienterede kvindeforskning har der i løbet af 1970'erne været ført en lang og uafsluttet teoretisk debat om husarbejdet under kapitalismen. På et overordnet plan kan denne debat ses som bidrag, som forsøger at udfylde de åbenlyse lakuner, der eksisterer i marxistisk samfundsteori vedrørende familien og dens historiske udvikling. Ligesom der er tale om bidrag, der kritiserer og reviderer de klassiske marxistiske og socialistiske kvindeemancipationsteorier. To hovedlinjer synes at kunne udskilles. *Den første* analyserer husarbejdet (i lønarbejderfamilien) udfra kategorier, som er hentet fra marxismens politiske økonomi. Et hovedanliggende har dels været at fastlægge husarbejdets strukturelle og funktionelle relation til den kapitalistiske samfundsøkonomi. Blandt debattens deltagere eksisterer en række uenigheder, der ikke mindst gælder spørgsmålet om, hvorvidt husarbejdet er *produktivt* arbejde i marxistisk forstand d.v.s. skaber merværdi direkte eller indirekte. Debatteererne synes imidlertid at være enige om, at husarbejde er *samfundsnødvendigt* og *samfundsmæssigt* arbejde, selvom det i (moderne) lønarbejderfamilier udføres privat. Et hoved-

6. Bridges og Weinbaum (1979), s. 190–205.

7. Papanek: (1979), s. 775–781.

8. Andre eksempler, se nedenfor, Prokop, samt også Houg (1978).

HUSMORBILLEDER

Tranegaarden Gentofte Kunstbibliotek

KIRSTEN JUSTESEN

video workshop 10·15 marts

canadisk film Les Filles Du Roy hver ons. kl. 20

Tranegaardsvej 73 2900 Hellerup

aaben 1·23 marts mån. fre. kl. 15·20 weekend 14·17

En moderne husmorutopi? Plakat fra den danske billedkunstner Kirsten Justesens udstilling »Husmorbilleder«.

argument er her, at husarbejdet bidrager til *produktionen og reproduktionen af varen arbejdskraft*. Inden for en marxistisk forståelsesramme er arbejdskraftens varekarakter en hovedforudsætning for kapitalismen som særligt socio-økonomisk system, samt for dets opretholdelse gennem en stadig kapitalakkumulation. Husarbejdet tillægges således en central samfundsøkonomisk funktion som »producent« af menneskelig arbejdskraft ved at bidrage til denne arbejdskrafts vedligeholdelse i dagligdagen og fra generation til generation, samt som aftager af konsumgoder. En side heraf er ideologisk. Børneopdragelsen og omsorgen for den voksne mandlige lønarbejder formidler, at lønarbejdet er det daglige eller fremtidige livsperspektiv. Hvor denne linje i debatten altså primært tilnærmer sig husarbejdsanalysen med henblik på at bestemme dets økonomiske og ideologiske funktion i relation til samfundsøkonomien, så synes *den anden*, nyere hovedlinje i højere grad at analysere husarbejdets kvalitet og effekt på kvinder som en socialisationsinstans, der præger deres adfærd og bevidsthed, også når de træder uden for familien.⁹

Også inden for denne hovedlinje står produktionsbegrebet centralt, men det anvendes ikke i snæver og konventionel (marxistisk) forstand, snarere metaøkonomisk. Den tyske sociolog *Ulrike Prokop* karakteriserer kvinders private livssammenhæng som en særlig produktionsmåde. Inden for denne foregår der ikke alene en materiel, men også en »åndelig« produktion – en »produktion af livssammenhænge: af socialisationsagenturer, af sociale relationer, af offentlighed etc.«. Prokop hævder, at der i kvinders familietilværelse ikke kun (frembringes) »kvantificerbare præstationer i husarbejdet og børneopdragelsen, men netop i kvindernes produktionsmåde – i opdragelse og kommunikation – spiller produktionen af sociale relationer og »immaterielle«

produkter en afgørende rolle«. Som særlig produktionsmåde er kvinders private livssammenhæng både mere uudviklet og mere fremskreden end den erhvervsmæssige organisering af produktionen. Den kvindelige produktionsmådes særlige karakter – som mere uudviklet og mere fremskreden – har afgørende betydning for kvinders adfærd og identitet. Prokop mener, at kvinder udvikler særlige evner og muligheder for ekspressiv, ikke-instrumentel adfærd, »der ikke i første række er orienteret imod virkeliggørelsen af fremtidige definerede mål, men langt snarere mod struktureringen af en »umiddelbar strøm af affektive ydelser« og ved afværgelsen af umiddelbare trusler. Som disse korte citater antyder, ser Prokop ikke entydigt kvinders private livssammenhæng og den kvindelige socialkarakter, som dannes heri, i rent negative og begrænsede termer. Herved lægges der en vis distance til en værdiorientering i kvindeforskningen, som har tenderet imod at betragte kvindeligheden og kvinders grad af ligestilling i samfundet som et spørgsmål om, hvor fjernt eller nært de befandt sig i forhold til »den mandlige model«, d.v.s. var tilpasset mandligheden og mandlige adfærdsmåder, var repræsenteret på samme aktivitetsområder m.v.

Typisk for Prokop og andre nyere teoretiske – også ikke-marxistiske bidrag – er, at begrebet *kvindekultur* anvendes som et stikord om kvinders tilværelse i privatsfæren, herunder familien. Med kultur refereres der til en særlig kvindelig »way of life«, ikke til kultur i traditionel forstand som finkulturelle produkter – arkitektur, litteratur, musik m.v. Kvindekulturen vurderes som underordnet mandskulturen. Koblingen af kvindekulturbegrebet til privatsfæren og af mandskulturen til den offentlige sfære rummer et tvedelt kultursyn, som synes at hævde, at mænd og kvinder i kraft af deres biologiske

9. Henvisninger til teoretiske bidrag i den marxistiske debat, se Vammen (1978), s. 160, note 7. Som supplementer hertil, kan der henvises til bl.a.: Morton (1980), s. 130–157, Gardiner, Himmelweit og Mackintosh (1980), s. 253–261, Landes (1980) s. 262–274. Humphries (1980), s. 140–165, har givet en i mange henseende rammende kritik af husarbejdsdebattens noget økonomisk-deterministisk præg, og slået til lyd for et klassekampsperspektiv på arbejderfamilien, hvad hun selv da også anlægger i artiklen.

tilhørsforhold eksisterer inden for livssammenhænge, der er kvalitativt forskellige.

Kvindekulturbegrebet rummer positive associationer om fælleskvindelige egenskaber, handlinger og sammenhold. At opsøge fælleskvindelige træk turde være et legitimt forskningsprojekt, og kulturbegrebet kan lægge op til undersøgelser af andre dimensioner ved kvinders husarbejde og familietilværelse end analyser, som mere snævert holder sig til en økonomisk orienteret indfaldsvinkel herpå. Men begrebet kan også fungere tilslørende. Kvinder er biologisk og socialt køn, men kønstilhørsforhold kan ikke i sig selv danne grundlaget for en fælles kvindekultur, der er forankret i privatsfæren. At operere med en almen kønsopspaltning af kulturen i to separate sfærer, er at se bort fra, at begge køn dels – omend ikke nødvendigvis i samme grad og i samme funktioner – opererer inden for *begge* sfærer, dels at mænd og kvinder som kønsgrupper er splittet op i klasser og lag, fordelt på forskellige erhverv og også i andre henseender er differentierede. Det forekommer mig m.a.o. betænkeligt at operere med kvindekulturen som andet end som klassespecifikke *delkulturer*, samt med et kulturbegreb, som alene er knyttet til kvinders private tilværelse, ikke også til deres offentlige aktiviteter.¹⁰

Hvor en række bidrag i den teoretiske debat om husarbejdet ofte bliver stående ved en funktionsbestemmelse af dets komponenter, har den tyske sociolog og marxist *Ilona Ostner* søgt at gå et skridt videre. Hun har i en afhandling om husarbejde og erhvervsarbejde forsøgt en nærmere indholdsbestemmelse af, hvilke træk der i moderne lønarbejderfamilier karakteriserer husarbejdet. Hvor sociologer og også historikere undertiden betragter husarbejdet som kulturelt efterslæbende eller som en feudal rest der historisk er overlejret, lægger Ostners analyse op til, at husarbejdets form og indhold bør forklares i relation til

dets kompensatoriske funktion og komplementære relation til det kapitalistisk organiserede erhvervsarbejde.

At husarbejdet betragtes som kompensatorisk skyldes iflg. Ostner, at menneskelige behov og livsytringer kun i begrænset målestok kan udfoldes inden for erhvervsarbejdets ramme. Husarbejdet er relativt stærkere end erhvervsarbejdet orienteret mod at opfylde naturlige, men socialt formede menneskelige behov. Dets vigtigste arbejdsgenstand er mennesker. Hun ser således det moderne husarbejdes kærnepunkt som kvinders psykiske og fysiske omsorg for mand og børn. Et sådant omsorgsarbejde kan ikke udføres inden for den samme tidsrytme, som kendetegner erhvervsarbejdet. Der er tale om en form for arbejde, som har træk til fælles med arbejdet i førkapitalistiske samfund. Kategorien fritid savnes således, sammen med en udviklet arbejdsdeling, idet husarbejdet omfatter mange forskelligartede delopgaver, som udføres af een og samme person. Arbejdsnormerne præges ikke af den samme målmiddeltænkning og tid-er-penge-bevidsthed, som præger kapitalistiske arbejdsnormer, der betoner effektivitet og rationalitet i arbejdsprocessen. Og husarbejdet forudsætter ingen formel faglig kvalifikation og teoretisk erhvervet kompetence. Dets udførelse hviler på egenskaber såsom indfølelses evne, fleksibilitet, intuition og »learning-by-doing-viden«, der erhverves gennem efterligning og iagttagelse. Ostner ser ligesom Prokop husarbejdet som et identitetsskabende moment i kvinders liv og en faktor, der påvirker kvinders erhvervsvalg, som ofte – i hvert fald ud fra en umiddelbar betragtning – synes at ligge i forlængelse af husarbejdet, samt deres lønarbejderadfærd.¹¹

Kønsarbejdsdeling eksisterer i alle samfund. Det er een af de mekanismer, hvorigennem aktiviteter og belønninger, samt social

10. Prokop (1978) s. 63–80.

Vedrørende kvindekulturbegrebet, som i den skandinaviske kvindeforskning især er blevet taget op fra norsk side, se Houg (1978) s. 15–37 og Wærness (1978) s. 119, samt Kjerringråd. Kvindepolitisk Tidsskrift nr. 3, 1978. Kvinneliv – kultur eller ukultur.

11. Ostner (1978) s. 150–175. Af arbejds sociologiske analyser af husmorrollen, kan der henvises til Oakley (1974), samt til Caplow (1954) s. 260–269.

anerkendelse bliver fordelt. Inden for kvindeforskningen har kønsarbejdsfordelingen været trukket stærkt frem som en ulighedsskabende faktor. Men holdningerne varierer m.h.t. hvorvidt kønsarbejdsdeling universelt er forbundet med kvinders andenrangsposition i forhold til mænd, eller om den kan betyde, at mænds og kvinders aktiviteter er forskellige, men ligeværdige. Den amerikanske socialantropolog *Michelle Z. Rosaldo* tilhører universalisternes skare. Således hævder hun, at der trods enorme variationer i kønsarbejdsdelingen og mænds og kvinders sociale roller er en tendens i alle samfund til, at kvinder er stærkest knyttet til »hjemmesfæren«, mænd til »udesfæren«. Den sidstnævnte sfære refererer til aktiviteter, institutioner og samarbejdsformer, der organiserer, ordner og underordner grupper af mødre og børn. »Udesfæren« dominerer m.a.o. over »hjemmesfæren«, og kønsrelationernes hierarkiske karakter begrundes med mænds og kvinders forskellige strukturelle placering. Når kvinder især findes inden for »hjemmesfæren«, forklarer Rosaldo primært dette med kvinders moderskab og primære rolle i børnepasning og -opdragelse. Som andre kvindeforskere hævder Rosaldo i forlængelse af den franske antropolog Claude Levi-Strauss, at kønsarbejdsdelingen ikke er naturlig, men kulturelt bestemt. Det er således ikke den biologiske kønsarbejdsdeling i forplantningen, som bestemmer kønsarbejdsdelingen.

Rosaldo ser kvinders sociale position som højest i samfund, hvor »hjemmesfæren« er samfundslivets brændpunkt, samt kvinders muligheder for at forbedre denne i, at de overtager mandsroller, skaber sociale bånd til andre kvinder og en kvindelig »udesfære«. Rosaldos strukturanalyse af kønsarbejdsdelingen forekommer statisk og ahistorisk. Hun går ud fra, at »hjemmesfæren« og »udesfæren« er konstante størrelser og identiske i alle samfund, ligesom hun i den vægt, hun tillægger moderskab og morrolle synes at være præget af en stærkt etnocentrisk tankegang.

Hendes fagfælle *Rayna R. Reiter*, der har beskæftiget sig med samme problematik, har anlagt et evolutionært, ikke som Rosaldo et strukturelt, perspektiv på kønsarbejdsdelin-

gen og anvender et bredere sæt af forklaringer på den ekstreme kønsarbejdsdeling som kendetegner industrikapitalistiske samfund i sammenligning med andre samfund. Klasse-samfundets opståen tillægges en væsentlig betydning for udviklingen af en ekstrem kønsarbejdsdeling og for en gradvis, men stadig mere radikal spaltning mellem offentligt og privat. I førklassesamfund er slægten og lokalsamfundet de centrale rammer om økonomi, politik og religion, hvortil mennesker rekrutteres ud fra genealogiske principper. Hvor kvinders slægtsrelationer primært udspilles i relation til husstanden, præges mænds af en større geografisk spredning. Begge køn bidrager til husstandens reproduktion; dog er hovedtendensen, at »kinship as politics belong to men, kinship as household organization belong to women«.

Med classesamfundets opståen underordnes slægtssystemet klasserne, hvoraf nogle etablerer kontrol over staten. Reiter ser staten som et classespecifikt magtapparat, som gennem ideologisk kontrol og økonomisk tvang gradvis tapper de undergivne klassers slægtsystem for menneskelige og økonomiske ressourcer og politisk autoritet. Ved at opspalte samfundet i en privat og en offentlig sfære sikrer de statsbærende klasser sig herredømmet over de undergivne. Økonomi, politik og religion defineres som offentlige, produktionen og reproduktionen af mennesker som primært privat. Kvindernes traditionsbestemte rolle som dem, der opretholder slægtsystemet lokalt, videreføres iflg. Reiter, og denne rolle gør kvinderne mindre mobile og vanskeligere rekrutterbare m.h.t. deltagelse i offentlige aktiviteter end mænd.

Også blandt forskere, som har interesseret sig for kønsarbejdsdelingens udformning i den nordvesteuropæiske industrikapitalismes gennembrudsfase, kan man finde genetiske forklaringer á la Reiters, d.v.s. en søgen efter kønsarbejdsdelingens oprindelse i en førkapitalistisk eller førindustriel epoke. Herved forankres kvinders binding til aktiviteter i familie og husstand i forhold, som ligger uden for, d.v.s. ikke er iboende og motiveret af industrikapitalismen som særligt socio-økonomisk system og de familie- og husstandsfor-

mer, som et sådant fremkalder, herunder også udformningen af familiemæssige kønsrelationer.¹²

Kvindens underordnede position relateres ofte i kvindeforskningen til den familiemæssige arbejdsdeling. *Bridget O'Laughlin* har i sin undersøgelse »Mediation of Contradiction: Why Mbum Women Do Not Eat Chicken« foretaget en i mange henseender eksemplarisk analyse, der har metodisk interesse, fordi hun systematisk kortlægger arten og omfanget af mænds og kvinders indsats inden for en konkret sydvestafrikansk region. Inden for denne regions subsistensøkonomi kan kvinders økonomiske og sociale underordning under mænd ikke henføres til afgørende forskellige arbejdsbidrag m.h.t. tid og indsats. Og kønsarbejdsdelingen, som er rigid i visse, men ikke alle arbejdsprocesser lader sig ikke forklare med fysiske kønsforskelle eller kvinders rolle i forplantningen. Uligheden mellem mænd og kvinder skyldes derimod primært, at kontrollen over produktionsmidlerne (jord og redskaber) og kontrollen over arbejdskraft de facto og de jure overvejende tilfalder (ældre) mænd. Arve- og ejendomsrettigheder, samt ægteskabsregler tildeler mænd kontrollen over såvel produktionsoverskuddet, som over kvinder og deres afkom som arbejdskraft.

Kvinder er ansvarlige for at føde og opdrage børn og derigennem bidrage til arbejdskraftens reproduktion, men dette ansvar ledsages ikke af en moralsk og politisk autoritet. Det sætter *O'Laughlin* i relation til exogami-regler, et virolokalt bosætningsmønster og patrilineære slægtsprincipper. *O'Laughlin* ser ægteskabet som en byttetransaktion, hvor igennem slægter udveksler kvinder og retten

til deres afkom. Modydelsen for en bortgiftet kvinde er økonomiske ressourcer, en brudepris i form af f.eks. kvæg. I *O'Laughlins* fortolkning er det altså ikke kønsarbejdsdelingen, som dels kommer til udtryk i produktionen af økonomiske goder, dels i forplantningen og børneopdragelsen, som begrunder kvindernes underordnede position. Mænds favoriserede position hviler på deres kontrol over lokalsamfundets økonomiske ressourcer og arbejdskraft; en kontrol der underbygges ideologisk og juridisk og finder sit udtryk i slægtsorganiseringen og i de sociale enheder, der producerer og fordeler produktionsresultatet, blandt hvilke husstanden er een.¹³

4. Historiske tilnærmelser

Går man til historievidenskaben for at finde ud af, hvordan huslige arbejdsprocesser, der specifikt tager sigte på at tilgodese familiens og husstandens egne behov og deres skiftende indhold, bliver man hurtigt slået af hvor ringe interesse disse har fremkaldt. Det egentlige *husholdningsarbejde* er stadigvæk et lidet udforsket tema, mens de erhvervmæssige sider af husarbejdet, også som kvindearbejde, tilnærmelsesvis er noget bedre udforsket. Kvindehistoriske undersøgelser af kvinders erhvervmæssige aktiviteter i industrikapitalismens gennembrudsfase har bl.a. vist hen til, at en række store kvindeerhverv langt op imod 1900 var organiseret på familie og husstandsbase. Det gjaldt eksempelvis kvindearbejdet inden for tekstil- og beklædningsindustrien, samt ikke mindst tyendeerhvervet. Kortlægningen af hovedudviklingslinjerne i kvinders beskæftigelsesmønster peger des-

12. Rosaldo (1974) s. 17-44. Andre universalister, se: Ortner (1974) s. 67-88, Chodorow (1974) s. 43-66 og samme (1979), s. 83-106. Andre kvindeforskere anlægger et relativistisk synspunkt. Se f.eks. Collier (1974) s. 113-128 og Stack (1974), s. 113-128.

Levi-Strauss (1971) 50-72. Den kendte franske antropolog hævder det radikale standpunkt, at hverken familien eller kønsarbejdsdelingen kan forklares biologisk. »Like the form of the family, the division of labor stems more from social and cultural considerations than from natural ones« (s. 62). Han mener, at »the sexual division of labor is nothing else than a device to institute a reciprocal state of dependency between the sexes«, der tvinger kønnene til at forplante sig og danne familie. Reiter (1975) s. 273-284.

Bidrag til belysningen af kønsarbejdsdelingen i europæiske agrarsammenhænge, se Roberts (1979) s. 3-30 og Wiegmann (1975), s. 5-22, Højrup (1975), s. 23-36, Petersen (1975), s. 37-38, samt Löfgren 49-72.

13. *O'Laughlin* (1974) s. 301-320. Om kvinder som bytteobjekter og betydningen heraf for kvinders andenrangsposition, se Rubin (1975), s. 157-210.

uden på en selektiv rekruttering af kvinder som erhvervmæssig arbejdskraft. Selektiviteten kommer bl.a. til udtryk i, at hovedparten af den *registrerede* kvindelige erhvervsaktive befolkning i første række synes at have været ugifte og enker, snarere end gifte, samt i at disse kvinder i første række rekrutteredes fra de lavere samfundsklasser i by og på land – fra den fremvoksende arbejderklasse og småborgerskabet.¹⁴

På denne baggrund kan man gisne om, at *det ulønnede husholdningsarbejde var datidens største enkelte kvindelige arbejdsområde*. Men samtidig peger netop tyendeerhvervets store plads som kvindeerhverv på, at der for kvinder i de højere samfundsklasser eksisterede muligheder for i større eller mindre omfang at distancere sig herfra.

Det har ikke mindst været den nyere familiehistoriske forskning, som har peget på tilstedeværelsen af tyendet (og andre fremmedelementer, såsom logerende) i studier af familiens størrelse og struktur. Flugten fra tyendeerhvervet, som accelererede i slutningen af 1800-tallet og de første årtier af 1900-tallet, repræsenterer en af de mest markante ændringer i kvinders erhvervsarbejdsliv, samtidig med, at tyendets forsvinden fra familie og husstand må have medført væsentlige ændringer af dagligdagen for familier og kvinder, som traditionelt var vant til at have tjenestefolk i huset.¹⁵

Den familiehistoriske forskning kan ses som historikeres gensvar på sociologiens, socialantropologiens og psykologiens familieforskning, som har længere og mere rodfæstede traditioner bag sig. Indtil de senere år har den familiehistoriske forskning været præget af en stærk tendens til en opspaltning i to

hovedretninger. Påfaldende er, at kvindearbejdet i familie og husstand og her især husholdningsarbejdet ikke har affødt en større interesse. Til gengæld har denne forskning dels peget på kildegrupper, dels udviklet forskningsmetoder, som det givetvis vil være frugtbart at benytte i relation til et studium af husholdningsarbejdet.

Den *kvantitativt orienterede* familieforskning har udløst en næsten eksplosionsagtig ekspansion i den empiriske viden om især de seksuelle og biologisk-reproduktive aspekter ved kvindetilværelsen i familie og husstand. Der tænkes her især på kortlægningen af kvinders ægteskabsalder og -hyppighed, på ægteskabets varighed, kvinders fertilitet og dødelighed og mønstrene for graviditeter og fødsler, hvor børnebegrænsning blev praktiseret eller var ukendt. Informationer af denne art kan bidrage til at belyse den skiftende tid, som hengik af kvinders samlede livsforløb med ægteskabelige og forplantningsmæssige aktiviteter, samt hvilken vægt især moderskabet spillede i kvinders tilværelse. Kvindehistoriske analyser har hidtil ikke i særligt omfang inddraget denne forsknings resultater eller metoder i forbindelse med studiet af kvinders arbejde i familie og husstand.

Den *kvantitative familieforskning* har desuden kastet lys ind over de familie- og husstandsformer, som kvinder indgik i. Familiers og husstandes størrelse og medlemmernes fordeling på køn, alder og sociale kategorier påvirker arbejdsmængden og arten af opgaver i husholdningen. Diakrone og synkrone analyser af familiens og husstandens størrelse og struktur kan således indicere den relative vægtning af forskellige arbejdsopgaver og vise hen til fordelingen mellem forsørgere og for-

14. Henvisninger til nyere kvindehistorisk litteratur om kvinders erhvervsarbejde i Nordvesteuropa, se Vammen (1978, s. 161–178. I forhold til kildegrundlaget til belysning af kvinders arbejde i 1800-tallet vil folketællinger, erhvervsstatistikker og socialstatistikker dels være synligt, d.v.s. registreret, dels uregistreret. Det usynlige kvindearbejde omfatter bl.a., udover det ulønnede husholdningsarbejde, de mange former for deltids- og sæsonarbejde, som kvinder j.v.f. andre kilder, kan ses at have været beskæftiget med; samt ulønnet arbejde indenfor selvstændige produktionsenheder, f.eks. inden for landbrug og håndværk, hvor medhjælpende hustruer er registreret under mandens erhverv.

15. Vedrørende tyendets og andre »fremmedelementers« plads inden for husstandsstrukturen, se artiklerne i Laslett og Wall (1972) samt Laslett (1977), især s. 12–50. I dette værk fremhæver Laslett tyendets tilstedeværelse som medlemmer af husstande som et af de typiske træk ved »the Western family« i de sidste århundreder, (s. 13).

sørgede, til kvinders skiftende familieroller som hustruer, mødre, døtre eller tilstedeværelse i andre familie- eller erhvervsroller.

I undersøgelser af familie- og husstandsstrukturen vil man som regel finde kvinder subsumeret under mandlige husstands-overhoveder. Familiehistorikere synes således at gå ud fra, at kvinder som var beslægtet med disse overhoveder, delte deres klasse-mæssige position og/eller erhverv. Sådanne antagelser kan næppe generelt være holdbare i lyset af mænds og kvinders forskellige erhvervsmæssige placering og arbejdsmønster i 1700 og 1800-tallet, navnlig inden for byerhvervene.¹⁶

Familiehistorikere har været stærkt inspireret af funktionalistisk familieteori. Hvor deres afdækning af familie- og husstandsformerne har bidraget til at gennemhulle funktionalistiske antagelser om storfamilien som det førindustrielle samfunds typiske familieform og kærnefamilien som et produkt af industrialiseringen og urbaniseringen, så synes deres revision ikke i samme grad at have udstrakt sig til et andet element i funktionalistisk familieteori, der vedrører familiefunktionernes historiske ændringer. I funktionalistisk familieteori forbindes industrialiseringen ofte med familiens funktionstømning, hvor familiens tab af sin traditionelle funktion som en bærende produktionsenhed i samfundet sædvanligvis trækkes frem som central.

På baggrund af kvindehistoriske undersøgelser af kvinders erhvervsarbejde, er det et spørgsmål, om denne hypotese kan opretholdes uden nærmere kvalifikation. Periodiseringen af den strukturelle adskillelse mellem familien og den samfundsmæssige produktion har næppe været identisk for mænd og kvinder, ligesom der også kan peges på klasse-

specifikke variationer. Opfattelsen af, at familien forud for industrialiseringen fungerede som et integreret »arbejds-kollektiv« kan desuden i et vist omfang demteres af bl.a. tilstedeværelsen af fremmed arbejdskraft i husstande, der netop peger på, at ikke alle familier havde de økonomiske betingelser for at forsørge eller beskæftige alle familiemedlemmer. Det dekadenceperspektiv, som præger funktionalistisk familieteori med hensyn til familiefunktionernes ændringer synes desuden at udelukke nye funktioners opståen.

Familiehistorikere synes som oftest explicit eller implicit at tilslutte sig *G. Murdochs* og *Talcott Parsons* opfattelse af kærnefamilien – ægteparret og dets ugifte børn – som selve grundstenen i slægtsorganiseringer og som et irreducibelt og universelt atom. Det er et spørgsmål, om ikke denne kærnefamiliefiksering og -opfattelse bidrager til en undervurdering af kvinders historiske betydning som medlemmer af forskellige familieformer. Færre synes at have ladet sig inspirere af *Meyer Fortes*. Fortes betragter kærnefamilien som en blandt flere kombinationer, som en given familie kan etablere over tid. Hans udgangspunkt giver plads for en betragtning af familieenheder, der er *mindre* end kærnefamilien, f.eks. ugifte og enlige mødre med børn, som andet end ufuldstændige, desorganiserede og ustabile enheder. D.v.s. at frigøre forskningen fra forestillinger om familier med kun een voksen og børn som symptom på familiekriser og -opløsning. I 1700- og 1800-tallet sad store kvindegrupper i visse faser af deres livsforløb i enkestand, ligesom mange kvinder forblev ugifte uden eller med børn. Studier af kvinder i sådanne situationer er et vigtigt kvindehistorisk og familiehistorisk forskningsanliggende.

16. Oversigter og diskussion af procesanalytiske demografiske tilgange, se Hareven (1974) s. 322–329, samt samme forfatter (1978) s. 97–109. En kvindehistorisk motiveret kritik af især amerikansk familiehistorisk forskning, se Rapp, Ross og Bridenthal (1979) s. 174–200. Interessen for moderskabets historie har i stigende grad præget de senere års kvindehistoriske forskning. Se f.eks. Davin (1978), s. 9–65, der bl.a. diskuterer tendenserne til at »professionalisere« moderskabet gennem uddannelse omkring århundredskiftet i England; Oakley (1976), s. 17–58, der behandler det historiske skifte fra kvinde- til mandskontrollerede barsler, samt andre aspekter af kvinders reproduktive liv (abort, børnebegrensning). Gordon (1976) har i sin banebrydende bog om fødselskontrolbevægelsen i U.S.A. også tangeret den engelske bevægelse. Rowbothams Stella Browne-biografi (1979) indeholder mange oplysninger om moderskabets plads i den engelske seksualpolitiske debat i mellemkrigstiden. Blom (u.å.) indrager i modsætning til de foregående kvindehistorikere befolkningshistoriske data i sin grundige afhandling om børnebegrensning i Norge ca. 1890–1930.

Richard N. Adams har i et teoretisk bidrag argumenteret for, at kærnefamilien omfatter tre sæt af sociale relationer: en seksuel dyade af en mand og kvinde, eventuelt forbundet i ægteskab; en mor-barn dyade og en far-barn-dyade. Hver af disse tre eksisterer ikke nødvendigvis samtidigt. Kærnefamilien ses som en kobling mellem den seksuelle dyade og mor-barn-dyaden, der direkte korrelerer med forplantningsmæssige aktiviteter. En sådan kobling vil, hvad empiriske data fra såvel europæiske som ikke-europæiske samfund viser, ofte finde sted. Men dens tidsmæssige udstrækning er ikke nødvendigvis langvarig. Murdoch og Parsons ser kærnefamiliens universalitet begrundet i, at denne familieform er et funktionelt imperativ i alle samfund, d.v.s. varetager visse almene, overhistoriske funktioner, som er nødvendige for samfundets eksistens. En sådan opfattelse kan ikke opretholdes, såfremt det kan vises, at alternative familieformer kan erstatte eller konkurrere med kærnefamilien m.h.t. at varetage de basisfunktioner, som Murdoch og Parsons opererer med.¹⁷

Den kvalitativt orienterede familieforskning har hidtil været meget optaget af at studere familien i socialpsykologiske og kulturelle termer, bl.a. ved at fremdrage hvilke følelser og normer, som prægede den »kollektive mentalitet« m.h.t. forholdet mellem ægte-

fæller, forældre og børn, familie og slægt. Ledende historikere inden for denne retning som *Philippe Aries*, *Edward Shorter* og *Lawrence Stone* har alle været optaget af især kærnefamiliens nordvesteuropæiske historie. De har henlagt kærnefamiliens opkomst som et følelsesmæssigt centrum og bevidsthedsmæssigt identifikationspunkt til 1600- og 1700-tallets borgerlige miljøer. Hvor Aries har tillagt barndommens »opdagelse« som særlig livsafsnit en afgørende betydning for ændringen i kærnefamilielivets kvalitet, betoner Stone især »the rise of affective individualism«. Shorter ser derimod moderkærlighedens opståen over for spædbørn som en afgørende drivkraft. Kærnefamiliens transformation til intimgruppe hævdes at have været forbundet med en tendens til mere egalitære parrelationer, med en større vægtning af ægteskabets erotiske og seksuelle elementer, samt med øget interesse for og investering i børn. Ingen af de tre historikere har søgt at indkredse nærmere, hvad en borgerlig kærnefamiliemodells fremvækst og spredning konkret rummede af perspektiver for kvinders arbejde i familie og husstand. Hvad betød eksempelvis den øgede kontakt mellem kærnefamiliens medlemmer for kvinder i arbejdsmæssig henseende? Og hvordan bidrog kvinder arbejdsmæssigt til opbygningen af hjemmet som »en lun rede«? Gav normerne om et mere egalitært parforhold de

17. En overkommelig introduktion til funktionalistisk familieteori, se Liljestrøm (1974), s. 57–82, der bl.a. også rummer vigtige kritikpunkter af disse teories faldgrupper. Desuden Bahrtdt (1973), s. 110–122.

Der kan være grund til at stille spørgsmålet, om hypotesen om familiens funktionstømning/produktionstab ikke er en »overklasseversion« af familieudviklingen. Medicks vægtige artikel (1976) s. 291–315 rummer stof, der belyser kønsarbejdsdelingen, osse i husholdningen, og eksempler på, hvorledes hjemmeindustriens udbredelse inden for landbefolkningen kunne styrke familiers sammenhold som »arbejderkollektiv«. Minge-Kalman (1978), s. 454–467 argumenterer imod, at industrialiseringen indvarslede familieproduktionens svanesang, idet hun vil vise, at »while industrialization rendered the family noncompetitive with larger, mechanized production groups it also created a new market for a new kind of family production«. . . . »Since transition, the family has not ceased to be a productive group, but its function has been transformed from a producer of food to primarily a reproducer of laborers for the highly educated market of Western industrial societies« (s. 454 f).

Vedrørende kvindearbejdets stærke familiebinding, se Scott og Tilly (1975), s. 36–64.

Adams (1971), s. 72–82. Hvor Murdoch opererer med fire universelle basisfunktioner, som kærnefamilien skulle varetage – en seksuel, forplantningsmæssig, uddannelsesmæssig og økonomisk, hævder Parsons, at den overalt varetager to grundlæggende: primær socialisation og psykologisk stabilisering af den voksne personlighed. Den første af disse svarer nærmest til den uddannelsesfunktion, Murdoch tillægger kærnefamilien. De nævnte funktioner betragtes som funktionelle imperativer, for at samfund overalt kan fungere. Da socialantropologen Murdoch og sociologen Parsons mener at kunne finde kærnefamilien repræsenteret overalt, deducerer de sig frem til, at netop denne familietype varetager disse opgaver.

facto kvinderne øget indflydelse på centrale familieafgørelser vedrørende økonomi, børneopdragelse, familiens bopæl etc.¹⁸

Studier i den lønede og ulønede huslige arbejdskrafts historie i 1700- og 1800-tallets Nordvesteuropa er et memento om, at husarbejde som husholdningsarbejde historisk har været et kønsblandet arbejdsområde. Den lønede huslige medhjælp omfattede dels frie lønarbejdere, dels den langt større gruppe af tyende, der arbejdsretligt og politisk indtog en særstatus helt ind i det 20. århundrede. I løbet af 1800-tallet og især efter 1850 feminiseredes tyendeerhvervet, som især er blevet studeret som et byerhverv, i stigende grad i England, Tyskland og Frankrig. Lokalt kunne der imidlertid være tale om markante forskelle i erhvervets kønsstruktur.

Cissie Fairchilds daterer feminiseringstendensens gennemslag i den franske administrations- og provinsby Toulouse til slutningen af 1700-tallet. Kvindeandelens forøgelse inden for erhvervet ser hun som forårsaget af lønforskelle mellem mænd og kvinder. Da ældre tiders praksis med at tilbageholde pengelønnen indtil tjenesteforholdets ophør blev afløst af mere regelmæssige lønudbetalinger, fik uligelønnen mellem mænd og kvinder betydning for rekrutteringen til erhvervet. Fairchilds forudsætter m.a.o., at mandligt og kvindeligt tyende var direkte substituerbare. Om det faktisk var sagen, fremgår ikke af hendes undersøgelse. En kortlægning af de to gruppers respektive arbejdsområder ville kunne afdække dette. Eftersom uligeløn ikke var et nyt fænomen, og den ændrede udbetalingspraksis ikke fundamentalt ændredes ved den allerede eksisterende økonomiske fordel, som herskaber – alt andet lige – kunne have i at ansætte kvinder som arbejdskraft, forekommer hendes hypotese ikke ganske overbevisende. Alternative forhold kan eventuelt ligge bag feminiseringstendensen, bl.a. det forhold, som Rolf Engelsing har peget på for Tysklands vedkommende. Engelsing ser den mandlige arbejdskrafts gradvise forsvinden fra erhvervet i lyset af herskabelige

familiers ændrede plads i den for den samfundsmæssige arbejdsdeling og den økonomiske udviklings forskellige efterspørgsel på mandlig og kvindelig arbejdskraft. Arbejdssøgende kvinder havde færre chancer inden for traditionelle og nye erhverv, som påvirkedes af industrialiseringsprocessen, og ideologiske forestillinger legitimerede, at kvindearbejde primært betragtedes som acceptabelt i en familiesammenhæng.

Theresa Mc Bride, der studerer det franske og engelske huslige personale ca. 1820–1920 ud fra et moderniserings-perspektiv leverer forklaringer beslægtet med Engelsings, og hun hævder desuden at kvinder søgte ind i erhvervet, fordi det gav bedre muligheder bl.a. for opsparing og større økonomisk tryk-
hed end andre erhverv.¹⁹

Som nævnt analyseres den huslige medhjælps historie i nyere studier primært i en bymæssig sammenhæng. I deres tematik indgår beskrivelser af bytyendets arbejdsforhold, herskab-tyendeforholdet, gruppens geografiske og sociale rekruttering og mobilitet, samt i enkelte analyser gruppens seksuelle adfærd. Det kvindelige tyendes faglige organisationshistorie i henholdsvis Sverige og Tyskland er blevet behandlet i to traditionelt anlagte undersøgelser af henholdsvis Selke Schulz og Kerstin Moberg. I hovedparten af undersøgelser er det erhvervsgruppen af bytyende og anden lønnet huslig medhjælp, f.eks. guvernanter, huslærere og andre frie lønarbejdere, der lægges vægt på, snarere end det er på kvinder specifikt. Hvor analyser af lidt ældre dato primært er funderet på kvalitativt materiale, supplerer nyere sædvanligvis sådant med kvantitativt eller kvantificerbare data. Et af de gennemgående træk ved studier i lønede huslige arbejdskrafts historie er, at der er tale om mennesker, som i højere grad er blevet beskrevet af andre, end de har beskrevet sig selv og deres syn på deres livssituation. Dette forekommer ikke mindst i en aktør-orienteret undersøgelse som Theresa Mc Brides at være et metodisk problem, idet hun ofte mekanisk slutter fra sine iagttagelser vedrørende

18. Aries (1973), s. 353–399, Shorter (1979), s. 204–249, Stone (1977), s. 221–269.

19. Fairchilds (1979) s. 378, Engelsing (1973), s. 230–235, Mc Bride (1976), 9, 34, 39.

gruppens adfærd til holdningsplanet. *Pamela Horn* har i et vist omfang grebet den mulighed, der stiller sig for historikere, der undersøger emner i dette århundrede, nemlig at indsamle erindringsmateriale blandt nulevende.

Undersøgelserne spænder fra overvejende deskriptive analyser til studier, der sætter de empiriske data ind i en teoretisk ramme. *Rolf Engelsing* er klart påvirket af funktionalistisk familieteori i sin analyse af det huslige personale i Tyskland i 1800-tallet. *Cissie Fairchilds* og *Theresa Mc Bride* bevæger sig inden for en moderniseringsteoretisk ramme. I sin fascinerende artikel om den engelske embedsmand A. J. Munby og hans forhold til tjenestepigen Hannah Cullwick, der blev hans kone, viser den engelske sociolog og socialhistoriker *Leonore Davidoff*, at hun er inspireret af psykoanalysen, samt af symbolanalyser, som praktiseret inden for bl.a. socialantropologien. Litteraturen reflekterer således i mangt og meget flere af de samme træk, som gælder socialhistorisk forskning.

Den specifikt kvindehistoriske litteratur, som kan inddrages med henblik på at kortlægge aspekter af kvinders arbejdsliv i familie og husstand viser samme ovennævnte teoretiske påvirkninger fra andre fag. Litteraturen har hidtil især opsøgt kvinder som mødre, hustruer og mødre i arbejderklassen og »the middle classes«. *Margaret Hewitt*, engelsk sociolog og socialhistoriker, har analyseret dobbeltarbejdets effekt på arbejderfamilien og især mindre børn i de nordengelske tekstilområder, bl.a. på basis af kommissionsrapporter. *Laura Oren* har dels anvendt familiebudgetter, dels sociallovgivningen som vigtige kilder i sin analyse af velfærden i engelske arbejderfamilier ca. 1860–1950 hvor hun bl.a. argumenterer for, at levestandarden ikke var jævnt fordelt på de enkelte familiemedlemmer. Den skæve indkomstfordeling mellem arbejdermænd og -kvinder og den lovgivningsmæssige diskriminering af kvinder, medførte forskelle i forbruget og m.h.t. sundhedstilstand. Oren peger på arbejderhustru-

ers selvudbytning som et middel til at sikre den mandlige hovedforsørgers arbejdsevne og velfærd. Sammen med børnene var kvinderne en buffer, som absorberede støddene fra svingende indtægter ved at skabe elasticitet i forbruget.

Peter Stearns betoner i en artikel om engelske arbejderkvinder omkring århundredskiftet, at husførelsens ringe niveau i lavere dele af klassen ikke skyldtes materiel nød, men snarere at kvinderne hang fast i husarbejds traditioner fra den tidlige industrialiseringsfase, hvor den økonomiske og bolig mæssige standard var betydeligt ringere. Gifte kvinder forventedes ikke at arbejde uden for familien. Især for unge kvinder, som i slutningen af århundredet fandt vej til fabrikkerne, var overgangen fra en tilværelse med en selvstændig indkomst til husmortilværelsen og økonomisk afhængighed af mand og børn konfliktfyldt. Stearns hævder, at denne økonomiske afhængighed ikke var ensbetydende med, at kvinder savnede magt i familieanliggender. Nøglen her til, mener han, lå i deres kontrol over familiebudgettet.²⁰

At individers socialisering til samfundsborgerne præges af deres sociale baggrund, herunder familiebaggrunden, kan næppe siges at være en ny erkendelse blandt historikere. Men politikbegrebet er sædvanligvis blevet knyttet til det offentlige liv og dets politiske institutioner. Politiske processers indflydelse på familie- og husstandsstrukturen har mig bekendt ikke været taget op af familiehistorikere. Eftersom kvinder i 1700- og 1800-tallet var stærkt familiebundne, turde det være et væsentligt emne at få belyst, hvordan netop familiesituationen og husholdningsarbejdet påvirker deres mobilisering og rekruttering til politisk virksomhed og deres interessekampe.

Studier i sociale protestformer og bevægelser i 1700-tallet og begyndelsen af 1800-tallet synes at pege på, at kvinder i de lavere samfundsklasser kunne mobiliseres til overvejende defensive forsvar for deres forbrugerinteresser som husmødre gennem deltagelse i

20. Davidoff (1974) og (1979), Schulz (1961), Moberg (1978), Oren (1974), Horn (1975), Hewitt (1958), Stearns (1973), Branca (1975), Oakley (1976), Hall (1980).

kortvarige pris- og brødoptøjer, hvori de ofte spillede en aktiv og ledende rolle. *Olwen Hufton* har i en artikel om sansculottekvinderne under den franske revolution argumenteret for, at der eksisterede en temmelig snæver forbindelse mellem disse kvinders revolutionære engagement og de indre og ydre omvæltningers intervention i familieøkonomien, hvori kvinderne indtog en nøglestilling.²¹

Selke Schulz' og *Kerstin Mobergs* monografier om den faglige tjenestepigebevægelse i henholdsvis Tyskland (1903–1946) og Sverige (ca. 1850–1950) er minoritetshistorie, idet kun en ringe procent af tjenestepigerne i begge lande sluttede op. I begge analyser demonstreres de organisatoriske problemer med at opbygge stabile, slagkraftige og arbejdsgiveruafhængige interesseorganisationer inden for et erhverv, der decideret var et overgangs- og ungdomserhverv og ydermere et beskæftigelsesområde i tilbagegang. I begge lande var faglig uddannelse, samt tjenestepigernes arbejdsretlige ligestilling med frie lønarbejdere og politiske emancipation som centrale kampområder. Foreningernes politik prægedes af fraværet af en organiseret modpart i form af arbejdsgiverforeninger.

Den historiske forskning viser inspirationer fra sociologien vedrørende opfattelsen af tyenderollen. *W. Aubert* og *Lewis A. Coser* har begge betragtet tyenderollen som en arbejdsrolle med træk, der adskiller den i vigtige henseender fra andre erhvervsroller i det 19. og 20. århundredes industrialiserede samfund. For *Coser* er der tale om en »førmoderne« rolle, som der ikke er plads til i det moderne arbejdsliv. Den bliver forældet, når den ikke længere kan legitimeres religiøst, og når samfundsøkonomien åbner muligheder for alternativ beskæftigelse; og kun personer, der socialt er marginaliserede vil søge ind i erhvervet. Ifølge *Aubert* vakler tjenestepigerollen mellem to arbejdsmodeller, idet den både – og især – rummer »Gemeinschafts-« karakteristika og »Gesellschafts-« karakteristika. Selvom tjenestepige- og arbejdsgiverrelationen er baseret på kontrakt, bærer rollen præg

af sin historiske oprindelse som en tilskreven rolle, der præges af familiemæssige normer. Rollen savner den funktionelle specificitet, som kendetegner andre erhvervsroller: grænsen mellem fritid og arbejdstid er flydende, og tjenestepigen har gennem boligfællesskabet med herskabet vanskeligt ved at udvikle et privatliv. Flere af de træk, som *Aubert* tillægger tjenestepigerollen, er næsten identiske med en række af de træk, som *Ilona Ostner* har trukket frem som karakteristiske for husmødres arbejde.

Andre sociologer tildeler i højere grad tjenestefolk en plads inden for erhvervsstrukturen. *L. Broom* og *J. H. Smith* ser tyendeerhvervet som et »bridging occupation«. Hermed tænker de på et erhverv, som pga. arbejdets karakter og arbejdsvilkårene i særlig grad letter chancen for social mobilitet. Social mobilitet er et nøglebegreb i sociologiske lagdelingsteorier. Begrebet dækker forandringer i status og rang i en vandret eller lodret dimension. Det er den vandrette mobilitet, de to sociologer beskæftiger sig med. I lagdelings-teorier betragtes netop industrikapitalistiske samfund som samfund, der i særlig grad favoriserer høj mobilitet.²²

Hecht og *Engelsing* har begge trukket eksempler frem på, hvordan mandlige tjenestefolk i 1700-tallet bl.a. gennem aristokratisk protektion kunne erhverve lavere administrative poster, slå sig op som selvstændige erhvervsdrivende og lignende. Hvor typiske den slags eksempler var, afdækkes ikke. Også *Mc Bride* ser huslige tjenester som en vigtig mobilitetskanal i England og Frankrig ca. 1820–1920. Hun mener at kunne fastslå, at ca. 1/3 af franske tjenestefolk var socialt opstigende, mens 1/3 blev stående på samme sociale niveau og en sidste 1/3 var ofre for deroute. Hvor hun for mændenes vedkommende diskuterer mobilitetsspørgsmålet ved at sammenligne sønners og fædres erhvervstilknytning, anvendes en anden procedure for kvindernes vedkommende, idet kvinders mobilitet diskuteres ved at sammenligne deres fædres erhverv med deres ægtemænds. *Mc Bride*

21. Hufton (1971), s. 90–108, Rudé (1974) s. 144 f, 155 f.

22. Aubert (1961), s. 414–424, Broom og Smith (1963) s. 321–344, Coser (1973) s. 31–40.

formidler altså en gængs, men diskutabel opfattelse af, at kvinders sociale position er afledt og afhængig af fædre og ægtemænd, ikke en position, som de erhverver selvstændigt. Mc Bride ser herskab-tyendeforholdet som en relation, der gav den ansatte muligheder for at tilegne sig et borgerligt livssyn, der efter hendes opfattelse var en vigtig forudsætning for social opstigning.

Generelt antyder litteraturen, at den sociale rekruttering til erhvervet gradvis ændredes i løbet af 1800-tallet. I slutningen af 1700-tallet var den lønnede huslige medhjælp en mere sammensat gruppe i social henseende end i slutningen af 1800-tallet. Også mht. den geografiske rekruttering skete der forskydninger i form af en stadig større svækkelse af den lokale rekruttering til erhvervet i byerne, samt en styrkelse af den regionale og overregionale rekruttering. For store dele af tjenestefolk, som søgte ind til byernes herskabshuse, var der tale om det første skridt på vej til integration i bysamfundet. For andre var byopholdet midlertidigt.²³

Det huslige personales hierarkiske struktur var ikke alene baseret på erhvervets funktionelle arbejdsdeling, men også køns- og aldersrelateret. Ældre tjenestefolk besad således en højere prestige og belønnedes højere end yngre, og hovedtendensen synes at have været, at i herskabshuse med både mandligt og kvindeligt tyende – hvilket decideret synes at have været et socialt begrænset fænomen, primært knyttet til aristokratiske og storborgerlige byhusstande – rangerede mænd højere end kvinder. Mænd synes desuden gennemgående at tjene i jobs, der gav videre mulighed for at knytte forbindelse til den sociale omverden uden for arbejdsstedet end kvinder. Endnu et forhold, som prægede det huslige personales struktur var, at gruppen som nævnt både omfattede frie lønarbejdere og mennesker med tyendestatus. Det huslige personale omfattede aldersmæssigt de fleste

aldersgrupper, men flertallet tilhørte decideret aldersgruppen 15–30 årige. Dette gav erhvervet karakter af at være et ungdoms- og overgangserhverv.

Principielt forudsattes, at tjenestefolk levede i cølibat. *John Gillis*'s tætskrevne analyse af London-tjenestefolks seksualadfærd er et bidrag, der indskriver sig i den historiografiske diskussion om, hvorvidt den stigende illegitime og legitime fertilitet i 1700- og 1800-tallet repræsenterer en seksuel revolution. Den viser, at praksis kunne være en anden. Analysen er også interessant, fordi den bl.a. går tæt ind på, hvilke muligheder for seksuelle kontakter, som forskellige kategorier af tjenestefolk havde mulighed for og forventede at etablere. Således drager han eksempelvis en sondring mellem piger fra landet og London-fødte piger. Hvor den første gruppe som regel var mere stabile i jobbet end de sidste og følgelig oftere steg op i tyendehierarkiet, forlod London-pigerne hurtigere erhvervet for at gifte sig. De bedre kvalificerede piger var overrepræsenterede som klienter, der søgte London Foundling Hospital for at føde uægte børn. Disse pigers partnervalg var ofte orienteret mod faglærte arbejdere og håndværkere en gruppe som ofte var geografisk mobile. Gravide kvinder, der blev forladt af sådanne mænd, ville ofte miste deres job. Gillis peger på at de bedre kvalificerede kvinder havde vanskeligt ved at omsætte deres erhvervs-mæssige færdigheder og benytte dem som et grundlag for at opnå beskæftigelse inden for andre kvindeerhverv. Han rammer i sin artikel en pæl gennem myten om, at tjenestepigers graviditeter i utide skyldtes seksuel omgang med mænd fra de højere samfundsklasser, idet flertallet af pigerne i hans materiale opsøgte partnere, der i højere grad befandt sig inden for eller ikke alt for langt fra deres eget sociale miljø.²⁴

I litteraturen varierer synspunkterne på bytyendeerhvervets karakter og sammen-

23. Engelsing (1973), s. 226–228, Hecht (1956), s. 177–199, Mc Bride (1976), s. 82–98. Se også Fairchilds (1979), s. 371, 382–386.

24. Gillis (1979), s. 143–147 og 157–167. Gillis trækker i sin beskrivelse bl.a. på London Foundling Hospitals arkiv, hvorigennem han kan stille skarpt på, hvilke kvinder i huslig tjeneste, der søgte hospitalet som klienter, samt på deres partnere.

Vedrørende tjenestepiger og illegitime fødsler, se også Depauw (1976) s. 145–191.

hængende hermed på forholdet mellem herskaber og tjenestefolk. Yderpunkterne repræsenteres af *Leonore Davidoff* og *Theresa Mc Bride*. Davidoff hævder, at tjenestefolk i hele 1800-tallet i England forblev temmeligt ubørte af samfundsudviklingen, samt at herskabets forhold til deres ansatte forblev et traditionelt præget patriarkalsk forhold, der fastholdt de ansatte i en næsten bibelsk – og barnlig – underordning. Heroverfor hævder *Mc Bride* det synspunkt, at perioden 1820–1920 markerede en revolution i erhvervet, i og med at det »moderniseredes«. Hermed synes hun at mene, at der var tale om en tilpasning af erhvervet og af herskab-tyendeforholdet til en industriel samfundøkonomi og til kapitalistiske arbejdsrelationer og -normer. En sådan modernisering fandt, hævder hun, tidligere sted i England end i Frankrig. Også *Fairchilds* beskæftiger sig med forholdets forandring til »a cash nexus relationship«, som hun daterer til slutningen af 1700-tallet i Toulouse. I modsætning til *Mc Bride* ser hun i mindre grad moderniseringsprocessen som lineær. Snarere står hun for en cyklisk opfattelse, idet hun betragter restaurationsperioden som en tid med tendenser til tilbagefald til ældre tiders mønster. *Gillis* lægger også vægt på forandringerne af relationen, idet han bl.a. hævder, at 1800-tallets tjenestefolk »proletariseredes«. Deres kontrol over arbejdsprocessen og produktionsmidlerne blev beskåret, ligeså tidligere muligheder for at supplere indtægterne ved sportler, gaver og lignende.

I diskussionen om kontinuitet og brud i herskab-tyendeforholdet savnes der i udpræget grad empiriske belæg, som kunne belyse, hvorledes dette forhold så ud fra de ansattes side. *Fairchilds* kommer i denne henseende tættere end de fleste, idet hun bl.a. inddrager testamenter, oprettet af tyende, som en kilde til belysning heraf. Diskussionen savner også en stillingtagen til det forhold, at kvinder inden for herskabelige miljøer i stigende grad de facto, om ikke de jure trådte frem som ar-

bejdsgivere i dagligdagen. Dette rejser spørgsmålet, om kvinder kan udøve patriarkalsk dominans, og om de i givet fald gør det på samme måde som mænd. Og tilsvarende kan man efterlyse nærmere analyser af, hvordan kvinder kom til at ændre deres praksis som overordnede.²⁵

I sin analyse af A. J. Munbys og Hannah Cullwicks usædvanlige forhold, der i enestående grad kan belyses gennem deres dagbøger og breve, fremfører *Leonore Davidoff* indledningsvis en række generelle betragtninger vedrørende de middelklasseforestillinger, som dikterede hverdagens omgangsformer og ritualer, tildelingen af arbejdsopgaver og fysisk rum i engelske 1800-tals herskabshuse. Disse forestillinger fremstilles som præget af en række dualismer, mellem bl.a. natur-kultur, mand-kvinde, »moralsk« hjemmeliv – »amoralisk« samfundsliv. Kvinder, børn og tjenestefolk stod (ligesom samfundets lavere klasser og imperiets »vilde« folkeslag) naturen nærmere end middelklassens mænd, der repræsenterede det civiliserede og menneskeskabte. Kvindebilledet var imidlertid differentieret gennem modsætningen mellem madonna og ludder, og postulerer om den asekuelle middelklassekvinde og den sensuelle arbejderkvinde. Disse modsætninger legitimerede bl.a. middelklassekvindens overordnede position i forhold til tjenestepigen og en arbejdsdeling, der indebar, at tjenestepigen tog sig af de »forurenede« gøremål i huset og den personlige betjening. Davidoffs analyse kan aflæses som et memento om, at klassebevidsthed og kønsbevidsthed dannes og udtrykkes også i hjemmet, samt den store betydning som herskab-tyendeforholdet givetvis har haft som en klasse-mæssig formidlingsinstans, som idag så at sige er forsvundet.²⁶

Konklusion

Gennem de senere årtier er kvinders arbejdsliv i familie og husstand i stigende grad blevet trukket med ind i historieforskningens søge-

25. Davidoff (1974) s. 406–409, *Mc Bride* (1976), s. 117–121, *Fairchilds* (1979), s. 375, 378–381, *Gillis* (1979), s. 147–153.

26. Davidoff (1979), s. 87–100.

lys. En begyndende kortlægning af husholdningsarbejdet er sat igang; et arbejde, der historisk både involverede kvinder i deres familieroller som ulønnet beskæftigelse eller som lønarbejde. Forskningen har imidlertid primært lagt vægt på arbejdskraftaspektet i studiet af husholdningsarbejdet; langt mindre på dets skiftende indhold og organisering, på dets fysiske rammer, teknologi og de produktions-, forarbejdnings- og forbrugsprocesser, som netop dette arbejde involverede. Ikke blot ud fra en kvindehistorisk, men også ud fra en familiehistorisk betragtning må dette anses som en afgørende lakune i den eksisterende historiske viden. Husholdningsarbejdet er et forskningsområde, som kunne fortjene at blive undersøgt mere systematisk.²⁷

Husholdningsarbejdets historie peger ikke blot »ind« imod familiens og kvindernes hjemlige dagligdag, mod forplantning og børneopdragelse, vedligeholdelse af boligen og dens udstyr, omsorg for syge og gamle m.v. Det peger også »ud« imod samfundet og de institutioner, der i større eller mindre målestok har inter文neret direkte eller indirekte i, hvordan husholdningsarbejdets indhold og omfang udformedes og på sin side påvirkedes af familiers og husstandes økonomiske og sociale behov.

Litteraturhenvisninger

- Adams, Richard N.*: An Inquiry into the Nature of the Family (i: Skolnick, Arlene S. og Skolnick, Jerome H.: Family in Transition. Rethinking Marriage, Sexuality, Child Rearing and Family Organization Boston 1971, s. 72–82).
- Ariès, Philippe*: Centuries of Childhood, Penguin Books 1973.
- Aubert, Vilhelm*: The Housemaid – An Occupational Role in Crisis (i: red. Lipset, Seymour Martin og Smelser, Neil J.: Sociology. The Progress of a Decade, Englewood Cliffs 1961, s. 414–421).

- Bahrdt, Hans Paul*: Wandlungen der Familie (i: red. Claessens, Dieter og Milhoffer, Petra: Familiensoziologie. Ein Reader als Einführung, Frankfurt am Main 1973, s. 110–122).
- **Blom, Ida*: Barnebegrensning – synd eller sunn fornuft, Bergen-Oslo-Tromsø u.å.
- Branca, Patricia*: Silent Sisterhood. Middle Class Women in the Victorian Home, London 1975.
- Braudel, Fernand*: Capitalism and Material Life 1400–1800, New York-Evanston-San Francisco-London 1973.
- **Bridges, Amy og Weinbaum Batya*: The Other Side of the Paycheck: Monopoly Capitalism and the Structure of Consumption (i: red. Eisenstein, Zillah R.: Capitalist Patriarchy and the Case for Socialist Feminism, New York-London 1979, s. 190–205). Denne amerikanske antologi indeholder også en række teoretiske bidrag, der vedrører patriarkatet i kapitalistiske samfund, samt socialistisk-feministiske analyser af emner inden for amerikansk kvindehistorie i det 19.–20. århundrede.
- Broom, L. og Smith, J. H.*: Bridging Occupations (i: The British Journal of Sociology, vol. 14, no. 1, London 1963, s. 321–334).
- Caplow, Theodore*: The Sociology of Work, Minneapolis 1954.
- **Chodorow, Nancy*: Family Structure and Feminine Personality (i: red. Rosaldo, Michelle Z. og Lamphere, Louise: Woman, Culture and Society, Stanford 1974, s. 43–66). Chodorovs psykologiske analyse indgår i en samling af socialantropologiske artikler. Mange af bidragene beskæftiger sig dels med, hvilke parametre, som kan anvendes i forbindelse med studier i mænds og kvinders relative sociale position, dels rummer de flere interessante metodiske indfaldsvinkler på studiet af kvinder i lokalsamfund og mindre grupper, herunder familie- og kvindegrupper.
- Chodorow, Nancy*: Mothering, Male Dominance and Capitalism (i: red. Eisenstein, Zillah R.: Capitalist Patriarchy and the Case for Socialist Feminism, New York-London 1979, s. 83–106). Chodorow anlægger heri et psykoanalytisk syn på kvinders opdragerrolle dels har haft en afgørende rolle for familiestrukturens udformning, dels for de måder, hvorpå drenge og piger erhverver deres kønsidentitet. Hun mener, at børns psycho-seksuelle udvikling får et forskelligt forløb p.g.a. »moderdominansen« i opdragelsen, som indvirker på kønnenes placering inden og uden for familien.
- Collier, Jane F.*: Women in Politics (i: red. Rosaldo, Mi-

27. I sit spændende, men sært affolkede værk »Capitalism and Material Life 1400–1800« (1973) giver den førende Annales-historiker Fernand Braudel et indblik i, hvilke daglige forbrugsgoder, som den europæiske befolkning ernæredes af. Bogen rummer desuden skildringer af boligens og beklædningens historie, samt informationer om boligens udstyr og indretning. Shammas (1980) peger bl.a. på inventarielister som en kilde til hjemmemiljøets historie. Cowan (1974) diskuterer, hvorvidt husholdningsteknologien reelt har betydet en reduktion i tiden og arbejdskraftbehovet, som investeres i husholdningsarbejdet. Husholdningsarbejdets tidsforbrug i det 20. århundrede er desuden taget op af Vanek (1980). Hausen (1978) har givet en interessevækkende skildring af symaskinens socialhistorie i Tyskland (1978).

- chelle Z. og Lamphere, Louise: *Woman, Culture and Society*, Stanford 1974, s. 89–96).
- Coser, Lewis A.*: The Obsolescence of an Occupational Role (i: *Social Forces*, September 1973, vol. 52, no. 1, s. 31–40).
- Cowan, Ruth Schwartz*: A Case Study of Technological and Social Change: The Washing Machine and the Working Wife (i: red. Hartmann, Mary og Banner, Lois W.: *Clio's Consciousness Raised. New Perspectives on the History of Women*, New York-Evanston-San Francisco-London 1974, s. 245–253).
- **Davidoff, Leonore*: Mastered for Life. Servant and Wife in Victorian and Edwardian England (i: *Journal of Social History*, VII, no. 4, 1974, s. 406–428). I samme nummer kritiserer de amerikanske kvindehistorikere Louise A. Tilly og Alice Kessler-Harris Davidoffs opfattelse af, at kvinder som tjenestepiger og senere arbejderhustruer i 1800-tallets England forblev i en livssituation, præget af patriarkalsk dominans. Patriarkalsk dominans anvendes af Davidoff i den Max Weberske betydning som en form for normativt og traditionsbestemt uindskrænket magtudøvelse.
- **Davidoff, Leonore*: Class and Gender in Victorian England: The Diaries of Arthur J. Munby and Hannah Cullwick (i: *Feminist Studies* 5, no. 1, Spring 1979, s. 87–141).
- **Davin, Anna*: Imperialism and Motherhood. (i: *History Workshop. A Journal of Socialist Historians*, Issue 5, Spring 1978, s. 9–66).
- Depauw, Jacques*: Illicit Sexual Activity and Society in Eighteenth-Century Nantes (i: Forster, Robert og Rannum, Orest: *Family and Society. Selections from the Annales, Economies, Societes, Civilisations*, Baltimore 1976, s. 145–191).
- **Egner, Erich*: *Entwicklungsphasen der Hauswirtschaft*, Göttingen 1964. Den tyske nationaløkonom opridser hovedudviklingslinjer i husholdningens historiske udvikling siden ca. 1500 og frem til nutiden i by og på land og i relation til bestemte klasser.
- **Engelsing, Rolf*: Das häusliche Personal in der Epoche der Industrialisierung (i: *Zur Socialgeschichte deutscher Mittel- und Unterschichten*, Göttingen 1973, s. 224–311, af samme forfatter).
- **Fairchild, Cissie*: Masters and Servants in Eighteenth Century Toulouse. *Journal of Social History* XII, no. 3, Spring 1979, s. 368–393).
- Gardiner, Jean, Himmelweit, Susan og Mackintosh Maureen*: *Women's Domestic Labour* (i: red. Malos, Ellen: *The Politics of Housework*, London 1980, s. 235–252). Malos' antologi indeholder en række af hovedbidragene i den engelsk-amerikanske kvindebevægelsesdebat om husarbejdet og dets betydning for kvinders situation.
- **Gillis, John*: Servants, Sexual Relations and the Risks of Illegitimacy in London, 1801–1900 (i: *Feminist Studies* 5, no. 1, Spring 1979, s. 142–173).
- Gordon, Linda*: *Woman's Body, Woman's Right. A Social History of Birth Control in America*, New York 1976.
- Hall, Catherine*: *The History of the Housewife* (i: red. Malos, Ellen: *The Politics of Housework*, London 1980, s. 44–71). Explorativ analyse af husmores historie i England i overgangen fra feudalisme til kapitalisme.
- Hareven, Tamara K.*: *The Family as Process: The Historical Study of the Family Life Cycle* (i: *Journal of Social History*, Spring 1974, s. 322–329).
- Hareven, Tamara K.*: *Cycles, Courses and Cohorts: Reflections on Theoretical and Methodological Approaches to the Historical Study of Family Development* (i: *Journal of Social History* XII, no. 1, Fall 1978, s. 97–109).
- Hartuwell, R. H.*: *The Service Revolution: The Growth of the Services in Modern Economy 1700–1914* (i: red. Cipolla, C. M.: *The Fontana Economic History of Europe*, vol. 3. *The Industrial Revolution*. Fontana Books 1973, s. 358–396).
- Hausen, Karin*: *Technischer Fortschritt und Frauenarbeit im 19. Jahrhundert. Zur Socialgeschichte der Nähmaschine* (i: *Geschichte und Gesellschaft. Zeitschrift für Historische Sozialwissenschaft* 1978, Heft 2, s. 146–169).
- **Hecht, J. Jean*: *The Domestic Servant Class in Eighteenth-Century England*, London 1956. Repræsenterer en ældre form for socialhistorisk forskning. Bogen skildrer især tjenesteforhold inden for det engelske aristokrati.
- Hewitt, Margaret*: *Wives and Mothers in Victorian Industry*, London 1958. Beskæftiger sig især med dobbeltarbejdende kvinder og udearbejdets indvirkning på navnlig børnedødeligheden og -pasningen.
- Horn, Pamela*: *The Rise and Fall of the Victorian Servant*, Dublin 1975. Overvejende deskriptiv undersøgelse, der især lægger vægt på tjenestefolk i middelklassehjem.
- Houg, Tor*: *Kvinnekultur i forandring* (i: red. Greness, Ragnhild: *Hvis husmoren ikke fantes*, Oslo 1978, s. 15–36). Antologien rummer en række norske artikler, der diskuterer husmodertilværelsen idag i Norge ud fra bl.a. økonomiske, juridiske og kvindepolitiske synsvinkler.
- **Humphries, Jane*: *Class Struggle and the Persistence of the Working Class Family* (i: red. Amsden, Alice H.: *The Economics of Women and Work*, Penguin Books 1980, s. 140–168. Antologien indeholder en række neo-klassiske og marxistiske teorier vedrørende kvinders husarbejde, kvinders lavtlønsproblemer, det kønspaltede arbejdsmarked, samt om økonomiske krisers effekt på beskæftigelsesgraden.
- Hufton, Olwen*: *Women in Revolution* (i: *Past and Present* no. 53, November 1971, s. 90–108).
- Højrup, Ole*: *Die Arbeitsteilung zwischen Männern und Frauen in der bäuerlichen Kultur Dänemarks* (i: *Ethnologia Scandinavica. A Journal for Nordic Ethnology* 1975, s. 23–36).
- Kammerman, Sheila B.*: *Work and Family in Industrialized Societies* (i: *Signs. Journal of Women in Culture and Society* 1979, vol. 4, no. 4, s. 632–650).
- Kjerringrød*. *Kvinnepolitisk tidsskrift* nr. 3, Oslo 1978.
- Landes, Joan*: *Wages for Housework – Political and Theoretical Considerations* (i: red. Malos, Ellen: *The Politics of Housework*, London 1980, s. 262–274).

- Laslett, Peter og Wall, Richard:* Household and Family in Past Time, Cambridge 1972.
- **Laslett, Peter:* Family Life and Illicit Love in Earlier Generations. Essays in Historical Sociology, Cambridge-London-New York-Melbourne 1977). Indeholder mange oplysninger om tyende i det førindustrielle England, primært hentet fra historisk-demografiske kilder.
- Lévi-Strauss, Claude:* The Family (i: Skolnick, Arlene S. og Skolnick, Jerome H.: Family in Transition. Rethinking Marriage, Sexuality, Child Rearing and Family Organization, Boston 1971, s. 50-71).
- Liljeström, Rita:* Opvækst til hvad? Samspillet mellem børn og voksne i et samfund under forandring, København 1974.
- Lingsom, Susan:* Arbejdstid hjemme og ute (i: red. Grenness: Hvis husmørene ikke fantes, Oslo 1978, s. 37-60).
- Löfgren, Orvar:* Arbeitsteilung und Geschlechterrollen in Schweden (i: Ethnologia Scandinavica. A Journal for Nordic Ethnology 1975, s. 49-72).
- Mc Bride, Theresa:* The Domestic Revolution. The Modernisation of Household Service in England and France 1820-1920, London 1976.
- **Medick, Hans:* The proto-industrial family economy: the structural function of household and family during the transition from peasant society to industrial capitalism (i: Social History I, January 1976, s. 291-315). Et af de senere års vægtigste familiehistoriske artikler, centreret omkring familier i hjemmeindustrien i handelskapitalismens tidsalder.
- Middleton, Chris:* Sexual Inequality and Stratification Theory (i: red. Parkin, Frank: The Social Analysis of Class Structure, London 1974, s. 179-204).
- Minge-Kalman, Wanda:* The Industrial Revolution and the European Family: The Institutionalization of »Childhood« as a Market for Family Labor (i: Comparative Studies in Society and History vol. 20, no. 3, July 1978, s. 453-468).
- Moberg Kerstin:* Från tjänstehjon till hembitråde. En kvinnlig låglönegrupp i den fackliga kampen 1903-1946, Upsala 1978.
- Oakley, Ann:* The Sociology of Housework, New York 1974. En arbejds sociologisk undersøgelse af husmødre i nutidens engelske arbejder- og middelklasse, primært baseret på intensive interviews.
- **Oakley, Ann:* Woman's Work. The Housewife, Past and Present, New York 1976. En hovedtese i bogen er, at husmørellen opstod med industrialiseringen som den voksne kvindes primære rolle.
- Oakley, Ann:* Wisewoman and Medicine Man: Changes in the Management of Childbirth (i: red. Mitchell, Juliet og Oakley, Ann: The Rights and Wrongs of Women, Pelican Books 1976, s. 17-58).
- Oakley, Ann:* Moderskap som sjukdom. Kvinnor som moderskapspatienter enligt olika paradig. (i: Kvinnovetenskaplig tidsskrift nr. 4 1980, årg. 1, s. 42-60. Artiklen forfølger sammenhængen mellem samfundets kvindesyn og moderskabssyn.
- **O'Laughlin, Bridget:* Mediation of Contradiction. Why Mbum Women Do Not Eat Chicken (i: red. Rosaldo, Michelle Z. og Lamphere, Louise: Woman, Culture and Society, Stanford 1974, s. 301-320).
- Ortner, Sherry B.:* Is Female to Male as Nature is to Culture? (i: red. Rosaldo, Michelle Z. og Lamphere, Louise: Woman, Culture and Society, Stanford 1974, s. 67-88).
- Oren, Laura:* The Welfare of Women in Laboring Families: England 1860-1950 (i: Hartman, Mary og Banner, Lois W.: Clio's Consciousness Raised. New Perspectives on the History of Women, New York-Evanston-San Francisco-London 1974, s. 226-244).
- Ostner, Ilona:* Beruf und Hausarbeit. Die Arbeit der Frau in unserer Gesellschaft, Sonderforschungsbereich 101 der Universität München, Frankfurt am Main 1978.
- Papanek, Hanna:* Family Status Production: The »Work« and »Non-Work« of Women (i: Signs. Journal of Women in Culture and Society 1979, vol. 4, no. 4, s. 775-781).
- Pedersen, Ragnar:* Die Arbeitsteilung zwischen Frauen und Männern in einem marginalen Ackerbauggebiet - Das Beispiel Norwegen (i: Ethnologia Scandinavica. A Journal for Nordic Ethnology 1975, s. 37-48).
- Prokop, Ulrike:* Kvindelig Livssammenhæng. Om strategiernes indskrænkethed og de umådelige ønsker, GMT. 1973.
- **Rapp, Rayna, Ross, Ellen og Bridenthal, Renate:* Examining Family History (i: Feminist Studies 5, no. 1, Spring 1979, s. 174-200). Vigtig kvindehistorisk kritik af familieforskningen, primært den amerikanske.
- Reiter, Rayna R.:* Men and Women in the South of France: Public and Private Domains (i: red. af samme forfatter: Toward an Anthropology of Women, New York-London 1975, s. 252-282).
- Roberts, Michael:* Sickles and Scythes: Women's Work and Men's Work at Harvest Time (i: History Workshop. A Journal of Socialist Historians, Issue 7, 1979, s. 3-30).
- **Rogers, Susan Carol:* Woman's Place: A Critical Review of Anthropological Theory (i: Comparative Studies of Society and History, vol. 20, no. 4, October 1978, s. 123-162).
- Rosaldo, Michelle Z.:* Woman, Culture, and Society: A Theoretical Overview (i: red. Rosaldo, Michelle Z. og Lamphere, Louise: Woman, Culture and Society, Stanford 1974, s. 17-42).
- Rosenbeck, Bente og Vammen, Tinne:* Arbejderkvindernes bliver synlige, Oversigtsartikel over dansk arbejderkvindeforskning siden ca. 1970. I denne henvisninger til bidrag, der belyser aspekter af kvinders lønnede og ulønnede husarbejde i arbejderklassen. Artiklen er trykt i S.F.A.H.s jubilæumsskrift, der forventes at udkomme i efteråret 1981.
- Rowbotham, Sheila:* A New World for Women. Stella Browne-Socialist Feminist, London 1977.
- **Rubin, Gayle:* The Traffic in Women: Notes on the »Political Economy« of Sex (i: red. Reiter, Rayna R.: Toward an Anthropology of Women, s. 157-210). Vigtigt teoretisk bidrag, som argumenterer for, at familien producerer et »sex-gender system«, der har samfundsmæssig betydning for kønsrelationernes hierarkiske udformning, samt forsøger at forene et marxistisk

- og psykoanalytisk perspektiv på kvinders undertrykkelse og undertrykkelsens historiske oprindelse.
- Rudé, George*: Paris and London in the 18th Century. Studies in Popular Protest, London 1974.
- Schulz, Selke*: Die Entwicklung der Hausgehilfinnen-Organisationen in Deutschland, Lüneburg 1961.
- **Scott, Joan W. og Tilly, Louise A.*: Women's Work and the Family in 19th Century Europe (i: Comparative Studies in History and History 17, no. 1, January 1975, s. 36-64). Artiklen understreger kontinuiteten i kvinders arbejdsmønstre i 1800-tallet.
- Shammas, Carole*: The Domestic Environment in Early Modern England and America (i: Journal of Social History XIV, no. i, Fall 1980, s. 3-24).
- Shorter, Edward*: The Making of the Modern Family, Glasgow 1975.
- Stack, Carol B.*: Sex Roles and Survival Strategies in an Urban Black Community (i: red. Rosaldo, Michelle Z. og Lamphere, Louise: Woman, Culture and Society, Stanford 1974, s. 113-128).
- Stearns, Peter*: Working-Class Women in Britain, 1890-1914 (i: red. Vicinus Martha: Suffer and Be Still. Women in the Victorian Age, Bloomington-Lexington 1973, s. 100-120). I samme antologi findes bidrag, som belyser kvinders seksualitet i middelklassen, samt tidens kønsideologier.
- Stone, Lawrence*: The Family, Sex and Marriage in England 1500-1800, London 1977. Et hovedværk i nyere engelsk familiehistorisk forskning.
- Vammen, Tinne*: Familiehistorisk forskning: En introduktion (i: Fortid og Nutid, bd. XXVII, hæfte 2, s. 163-193, 1977).
- Vammen, Tinne*: Kvindeperspektiv på historie (i: Historievidenskab nr. 16, 1978. Tema: Ude og hjemme. Kvinder - familie, arbejde, organisering, s. 144-170).
- Vanek, Joann*: Time spent in Housework (i: red. Amsden, Alice H.: The Economics of Women and Work, Penguin Books 1980, s. 82-90).
- **West, Jackie*: Women, sex, and class i (red. Kuhn, Anette og Wolpe, Ann Marie: Feminism and Materialism. Women and Modes of Production, London 1978, s. 221-252. Antologien rummer vigtige teoretiske bidrag vedrørende kvinders sociale position.
- Wiegelmann, Günter*: Bauerliche Arbeitsteilung in Mittel- und Nordeuropa-Konstanz oder Wandel? (i: Ethnologia Scandinavica. A Journal for Nordic Ethnology 1975, s. 5-22).
- Young, Michael og Wilmott, Peter*: The Symmetrical Family. A Study of Work and Leisure in the London Region, Penguin Books 1975.
- Wærness, Kari*: Kvinnekultur og husmorrolle (i: red. Grenness, Ragnhild: Hvis husmoren ikke fantes, Oslo 1978, s. 119-132).
- Wærness, Kari*: Omsorgen som lønearbete - en begrepsdiskussion (i: Kvinnovetenskaplig tidsskrift nr. 3 1980, s. 6-17).